

Peeter Mürsepp

Oma ja võõras Eesti mõtteloos

Rahvusvaheliselt on tänaseks päevaks välja kujunenud valdkond, mida inglise keeles tähistatakse terminiga *Intellectual History*. Tegemist on *humaniora*'sse kuuluva distsipliiniga, mis on suuresti väljakasvanud saksakeelse maailma *Kulturgeschichte*'st ja *Geistesgeschichte*'st. Mõtteloo esindajatena *Intellectual History* kontekstis loetletakse tavaliselt valdavalt puhtaid ajaloolasi. Ainsa erandi moodustab Thomas Kuhn, kes esindab vastavas loendis reaalteaduse taustaga teadusfilosoofe ja teaduse ajaloolasi. Tartu Ülikool vajab mõtteloo professori ja vastava õppetooli käivitamisel laiemat vaadet, mis võimaldaks arvesse võtta ja süvendatult uurida kõigi intellektuaalide töövilju, kes meie kultuurikeskkonnas tegutsenud, ükskõik mis valdkonda nad kuuluvad. Humanitaarteadlaste kõrval on kohati isegi sügavama jälje jätnud loodusteadlased ja matemaatikud, arstiteadlased ja insenerimõtte kandjad, iga liiki sotsiaalteadlastest rääkimata (majandus- ja õigusteadlased kaasaarvatud).

Kes on üldse oma ja kes võõras? Loen antud käsitluses omadeks mõtlejaid mistahes valdkonnast, kes töötavad või on töötanud Eesti territooriumil tänase (keele)piiri mõttes, sõltumata sellest, kes nad on oma etniliselt päritolult ja kas nende töökeeleks on olnud eesti keel või mitte. Ülejäänud on võõrad, kui nad just pole üles kasvanud Eesti territooriumil või meie kultuuri keskkonnas. Seejuures ei anna välismaises eesti ühiskonnas kasvamine garantiid, et kultuuriga piisavalt suhestuda suudetakse. Territoriaalne kuulus näib vähemalt täna veel olulisem. Eesti mõtteloos osaleja on pigem kohalik kui ajalik, vähemalt niikaua, kui digitaalmaailm seda seost ära ei löhu. Lisaks peame arvestama mõneti kummalise ja ootamatu nähtusega, kus ka eesti mõtteloo kontekstis võib rakenduda olukord, kus prohvet ei saa olla oma maal kuulus. Akadeemilise bürokraatia reeglite kitsarinnalise järgimise tulemusena võib oma töödega valdkondade vahele paigutuv mõtleja (näiteks teadusloolane) sattuda eikellegimaale saamata kusagilt väljateenitud tunnustust. Niisugused arengud tuleb meie väikse osalejate arvuga kultuuri puhul kindlasti ja erilise tähelepanuga välistada.

Eesti mõtteloo konkurentsitu keskus on olnud Tartu Ülikool. Samas leiame Eesti territooriumilt lähtuva kõrgetasemelise akadeemiline mõtte juba XIII sajandi Tallinnast, kus mõnda aega tegutses Albert Suure õpilane Mauritius. Tartu Ülikooli asutamine 1632. aastal on muidugi palju märkimisväärsem sündmus. Kõige tähelepanuväärsem areng XVII sajandi Tartu Ülikoolis oli ilmselt Sven Dimbergi tegevus, kes õpetas Tartus Newtoni meetodit juba 1693. aastal. Võimalik, et ta oli üldse esimene, kes seda ülikoolis tegi, kuigi on põhjust arvata, et David Gregorie õpetas Newton'it Edinburgh' Ülikoolis juba 1688. aastal.

Tartu Ülikooli taasavamise osas 1802. aastal on hindamatud teened Georges-Frédéric Parrot'ile. Tegemist on äärmiselt huvitava isiksusega, kes kasvas üles prantsuskeelses keskkonnas, kuid hariduse sai saksakeelses kultuuris. Isikliku elu keerdkäigud tõid Parrot XVIII sajandi lõpul Liivimaale. Algul tegutses Parrot Riias, seejärel Tartus, kust siirdus hiljem Peterburgi. Parrot oli füüsik ja keemik, edendades oluliselt ka insenerimõtet. Kõige osavam oli Parrot siiski administratiivküsimuste lahendamisel, milles pole midagi üllatavat, sest tema põhiharidus oli kameralistika vallast. On väga huvitav küsimus, kelleks Parrot ise ennast pidas. Kui omane Liivimaa talle tundus? Just nii tuleb küsida, sest Parrot ajal tähistas mõiste *Eestimaa* tänasest tunduvalt kitsamat piirkonda, kuhu Tartu ei kuulunud.

Eestimaal sündinud mõtteloo uurimise seisukohalt on keskne roll kindlasti XIX sajandi Tartu Ülikoolil. Tegemist oli erilise õppe- ja teadusasutusega, saksakeelse ülikooliga Vene impeeriumis. Sellest kerkib ka küsimus, kui tugev on tolleaegse ülikooli seos Eestiga. Põhiosas on see territoriaalne ja sedagi mitte tolleaegse, vaid tänase poliitilise jaotuse mõttes. Samas, kuigi eesti keel polnud XIX sajandil ülikooli tasemel kasutusel ja kohalikust rahvusest inimesi sattus esialgu ülikooli seinte vahele, on ümbritseval keskkonnal siiski oma mõju.

Oluline on panna tähele, milliste erialade esindajad kindlustasid Tartu Ülikoolile juhtiva koha XIX sajandi Euroopa kõrgharidusmaastikul. Eelkõige oli tegemist astronoomide, matemaatikute, füüsikute, keemikute, bioloogide, arstiteadlastega. Sel põhjusel peakski Eesti territooriumil sündinud mõtteloo uurimine hõlmama kõiki nimetatud valdkondi ja kindlasti mitte piirduma intellektuaalse ajaloo traditsioonilises humanitaarteaduslikus tähenduses.

Nii XIX sajandi Tartu Ülikooli ajaloo kui ka hilisema Eesti mõtteloo üldteoreetilise mõtestamise taustsüsteemiks sobib hästi Marek Tamme ja Kalevi Kulli artikkel „Eesti teooria“, mis ilmus *Akadeemia* 2015. aasta aprillinumbris. Autorid viitavad oma artikli alguses võimalikule seosele analoogilise prantsuse, saksa ja võib olla ka vene teooriaga. Näiteks George Steinmetz määratleb saksa teooriat kultuuri, keele ja territooriumi baasil, kuid piirab selle valdkondlikult humanitaarteaduste ja interpretatiivse sotsiaalteadusega. Tamme ja Kulli vaatenurk on valdkondade osas kõikehõlmav. Maksvusele pääseb põhjendatult pigem mõtleja mõjukus kui tema erialane kuuluvus.

Huvitavalt analüüsivad artikli autorid Eesti teooria võimalikke mõjuallikaid. Siinkirjutajale on eriti huvipakkuv Gottfried Wilhelm Leibnizi tähtsusumine Eesti mõtteloo. Artikli autorid leiavad, et Leibniz'i monadoloogia on olulisel määral mõjutanud mitmeid Tartus töötanud tippintellektuaale eri sajanditest nagu näiteks Gustav Teichmüller, Hermann Keyserling ja Juri Lotman. Leibnizil polnud monaadidel aknaid. Monaadid ei saanud omavahel suhelda ja korrastatus maailmas oli pandud paika prestabileeritud harmoonia poolt. Kõik äsja nimetatud mõtlejad aga omistavad monaadidele aknad. Tekib küsimus, kas akendega monaadid ikka on monaadid Leibnizi mõttes ja kaudselt ka Leibnizi tõelise rolli kohta Eesti mõtteloo. Seda küsimust on Leibnizi filosoofia tundjatel kindlasti huvitav edasi uurida.

Olulise mõjuallikana nimetavad Eesti teooria arendajad ka Immanuel Kanti. XIX sajandi esimese poole Tartu professoritest olid tõesti paljud kantiaanid, taasavatud ülikooli esimene rektor Parrot kaasaarvatud. Huvitav on siinjuures asjaolu, et enamus neist kujunesid Kanti järgijateks alles Tartus, mitte oma päritolumaal. Viimane märkus ei kehti muidugi Königsbergi suurmõtleja otsese õpilase Gottlob Benjamin Jäsche kohta.

Toetumine Leibnizi monadoloogiale paneb suuresti paika ka Eesti teooria substantsiaalsuse. Oluline roll on Eesti teooria algatajate jaoks Eesti mõtte territoriaalsusel. Nad toetuvad Madis Kõivu tõdemusele, et oleme siinkandis pigem *koha-likud* kui *aja-likud*. Samas, nii nagu monaadide akende osas pole asi selge, ei paku ka kohalikkus tänases maailmas erilist turvalisust. Meie elu digitaliseerib lausa iga päevaga üha enam ja kultuurikandja füüsilise paiknemise osakaal näib taanduvat. Kas peaksime üha enam toetuma keelele kui omaks olemise põhiindikaatorile? Seegi plaan võib tänases maailmas mitterealiseeritav olla, sest inglise keel tungib üha enam peale. Eesti mõtteloo ei saa kuidagi tegeleda ainult eesti keeles. Meie mõttelugu on rikas ja väärrib senisest tunduvalt aktiivsemat tutvustamist inglisekeelsele maailmale. Siiani on seda selgelt liiga vähe tehtud.

Eesti mõtteloo suurkujude olulised mõjuseosed ei tule ainult saksa kultuuriruumist. Olgu nimetatud ka teisi. Esiplaanile tõusevad kaks olulist uuendajat XX sajandist, kes mõlemad esindavad prantsuskeelset maailma. Need on dissipatiivsete struktuuride uurija ja ise-organiseerumise metodoloog Ilya Prigogine ning katastroofiteooria looja René Thom. Esimene kujunes hilise Juri Lotmani mõtlemise mõjutajaks, mida Lotman ise on otsesõnu tunnistanud. Teise puhul toimib mõjutamine vastupidises suunas. Thom tunnistab Jakob von Uexküllli rolli oma natuurfilosoofilises maailmamõistmises, kus näiteks ka mõjukal *Umwelt*'i kontseptsioonil oluline osa. Huvitava kokkusattumusena on nii Georges-Frédéric Parrot kui René Thom pärit Montbéliard'i linnast.

Lõpetuseks lühidalt mõtteloo õppetooli soovitatavast struktuurist. See peaks toetuma akadeemiliste valdkondade tüüpilisele jaotusele. Uurida tuleb mitte ainult humanitaarteaduslikku mõtet, vaid ka loodus- ja sotsiaalteaduslikku mõtet (kaasaarvatud majandus- ja õigusteadus). Loomulikult ei saa kõrvale jätta arstiteadust ega insenerimõtet. Uus õppetool võiks olla teatav sümbioos intellektuaalajaloost ja teaduse ajaloost, et oleks võimalik Eesti mõtteloo tõeliselt igakülgne uurimine.